

των, ὅπως καὶ τὰ ζῷα, εἴαν εἶχον τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως, διὰ διεπίπλων τοὺς θεοὺς κατὰ τὴν ὑπόστασίν των. Λιὰ ἡ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων προσωποποίησης τῶν θεῶν εἶναι ἐπιβεβαιωμένη.

(« Ἄλλ' οἱ βροτοὶ δοκέουσι γεννᾶσθαι θεοὺς,
τὴν σφετέρην δ' ἐσθῆτα ἔχειν φωνὴν τε δέμας τε »)
« Ἄλλ' εἰ χεῖρας ἔχον βόες (ἵπποι τ') ἢ λέοντες
ἢ γράψαι χεῖρεςσι καὶ ἔργα τελεῖν ἄπερ ἄνδρες,
ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι, βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίως
καὶ (κε) θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματα ἐποίουν
τοιαῦθ οἷον περ καὶ τοὶ δέμας εἶχον (ἕκαστοι) »
(* Ἀπόσπ. 14, 15) (1).

Ὁ Πυθαγόρας ὁ Σάμιος (580 - 500) ἰδιαίτερος ἐκτιμῶν οὐχὶ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ γίνεσθαι τοῦ κόσμου, ἀλλὰ τὴν δημιουργικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ζωῇ ἐκδήλωσιν ἐπιζητεῖ τὸ μὲν τὴν καθημερινὴν αὐτοεξέτασιν (« πῆ παρέβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἐτελέσθη; »), τὸ δὲ τὴν ὑφ' ἐκάστου ἀνάληψιν εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν καταλλήλου τρόπου ἐνεργείας πρὸς τε τὸν ἑαυτὸν του ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους, ὅσας ἰδίως διὰ φανερόν τι ἡρεμίαν καὶ καθαρότητα ψυχῆς. Τὰ ὑπὸ τῶν **Πυθαγορείων** διασωθέντα **ἀκούσματα** καὶ σύμβολα (2), ὡς: « Ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν » (οὐχὶ πρὸς ἀδικον κέρδος χωρεῖν), « Μὴ καρδίαν ἐσθλεῖν » (να μὴ λυπῶμεν μὲ ἀνίας τοὺς ἑαυτοὺς μας), « Μὴ τὸ πῦρ τῇ μαχαίρᾳ σκαλεύειν » (να μὴ διερεθίζωμεν τὸν ὀργισμένον), « Στέφανον μὴ τίλλειν » (να μὴ βλιάπτωμεν τοὺς νόμους, οἵτινες κοσμοῦν μὲ στέφανον τὴν πολιτείαν), « Τὰς λεωφόρους μὴ βαδίζειν » (να μὴ ἀκολουθῶμεν τὴν γνώμην τῆς μάξης), « Μὴ ἀποδημοθῶντα ἐπιστρέφειν » (κατὰ τὸν θάνατον να μὴ ποθῶμεν τὴν ζωὴν) κ. τ. τ., καταδεικνύουν ὅτι εἰς τὴν σύνεσιν καὶ δημιουργικὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπου εἰσέρχεται τὸ ἀγαθὸν τῆς ζωῆς.

Ὁ Ἡράκλειτος ἐξ Ἐφέσου (540 - 480) ἀναγνωρίζων τὴν μειονεκτικὴν θέσιν τῶν ἀνθρωπίνων ἐναντι τοῦ ὑπερτάτου Λόγου διδάσκει τὴν διὰ τῆς συμβολῆς τοῦ μεταφυσικοῦ Λόγου δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐμφάνισιν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν αἰσθητῶν, σταθερότητος δὲ ἐπὶ τῶν ἰδεῶν. (Ἦτα πάντα κατ' αὐτὸν κινεῦνται ἀενάως. (« Πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει, καὶ ποταμοῦ ῥοῆ ἀπεικάζων τὰ ὄντα », λέγει οὗτος, « ὡς δις εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης ») (Πλάτωνος, Κρατύλος 402 α). Ἡ κίνησις ὅμως τούτων γίνεται κατ' ἐναντιότητα καὶ παλιντροπίαν, ὅποτε ἐν τῇ ἀντιθέσει ταύτῃ ἀναφαίνεται ἡ **ἀρμονία τῆς ἐνώσεως**. (« Τὸ ἀντίξουν

(1) Hermann Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker I. 1954, σ. 182.

(2) Ὁμοίως: σ. 465 - 466.

συμφέρον και εκ των διαφερόντων καλλίστην άρμονίαν και πάντα κατ' έριν γίνεσθαι») (Άριστ. Ηθ. Νικομάχεια Θ. 2, 1155 b, 4). (άπόσπασμα 8). Άναφαίνεται δε ή άρμονία αύτη με την συνάντησιν των κατ' αντίθετον τροπήν κινουμένων. («όδοσ άνω κάτω μία και ώυτή» άπόσπ. 60) Οί άνθρωποι όμως δεν έννοούν πώς έπιτελείται ή άρμονία αύτη. Δεν αντιλαμβάνονται τον **αιώνιον Λόγον**, όστις παρουσιάζει την έσωτερικήν νομοτέλειαν του κόσμου και όστις παρουσιάζει επίσης την έσωτερικήν τάξιν αυτού. («Ού ξυνιάσιν όκως διαφερόμενον έαυτώ όμολογέει παλιντροπος άρμονίη όκως περ τόξου και λύρης» άπόσπ. 51). Διότι πέραν πάσης ροής και μεταβολής των πραγμάτων ύπάρχει **εις αιώνιος νόμος** του σύμπαντος κυριαρχών, ο **Λόγος** — υπό μεταφυσικήν χροιάν —, όστις συνέχει πάντα («Ξόν νόω λέγοντας Ισχυρίζεσθαι χρή τω ξυνω πάντων όκως περ νόω πόλις και πολύ Ισχυροτέρως». Τούτου δε ή γνώσις τά πάντα περικλείει. («Είμαι γάρ έν τώ σοφόν επίστασθαι γνώμην, ότέη έκυβέρνησε πάντα διά πάντων» άπόσπ. 41). Διά δε την κατάληψιν ταύτην διδάσκει ούτος, ότι ο λόγος είναι όμοούσιος προς τώ **αείζωνον πυρ**, ύπερ προκαλεί την άέναον κίνησιν ύλων των έντων με ρυθμόν και νομοτέλειαν («ήν άει και έστι και έσται πυρ άείζωνον, άπτόμενον μέτρα και άποσβεννύμενον μέτρα» άπόσπασμα 30). Διότι τώ άείζωνον πυρ έχει ήκιστα πάντων σταθεράν σύστασιν⁽¹⁾ και πύσα μεταβολή τούτου είναι αίτία ώστε πάντα έξ αυτού να γίνονται και εις αυτό πάλιν να επιστρέφωσιν. («Έκ πυρός γάρ τά πάντα γίνεσθαι και εις πυρ πάντα τελευτάν λέγουσι»)⁽²⁾. Ούτως αυτό τώ **πυρ** χρησιμοποιείται συμβολικώς δια να κατανοηθή ή δύναμις του αιώνιου λόγου, όστις δίδει νομοτέλειαν εις τον κόσμο. Οί θεοί θέσαντες τώ πυρ ως νόμον της κινήσεως διεκόσμησαν και καθώρισαν την τάξιν του κόσμου. Τό πλήθος όμως, ο πολύς κόσμος μένει ξένος προς την δύναμιν αυτήν του Λόγου («τοθ δε λόγου τοθ δ' έόντος άει άξύνετοι γίνονται άνθρωποι» άπόσπ. 1). Η άδυναμία αύτη όφείλεται εις την ύπ' αυτών ύπερεκτίμησιν των αισθητών και εις την εκ τούτου χαλαράν κίνησιν της ψυχής και άμβλυνσιν της δυνάμεως του λόγου, («κακοί μάρτυρες άνθρωποισιν όφθαλμοί και ώτα βαρβάρους ψυχάς έχόντων» άπόσπ. 107). Έχουν όμως οί άνθρωποι τώ μερικόν στοιχείον του Λόγου δια να γνωρίζωσιν έαυτούς και να σωφρονώσιν («άνθρώποισι πύσι μέτεστι γινώσκειν έαυτούς και σωφρονείν» άπόσπ. 116), ως επίσης και δια να θεσπίσωσι τους ανθρώπινους νόμους, οΐτινες στηρίζονται επί ένός ένιαίου θείου νόμου («τρέφονται γάρ πάντες οί άνθρωπειοι νόμοι υπό ένός τοθ θείου» άπόσπ. 114).

Έκ της άνωτέρω διδαχής του Ήρακλείτου καταφαίνονται τά εξής :

α) Ότι τώ στοιχείον της δημιουργίας του κόσμου είναι τώ **αείζωνον**

(1) Μ. Εύαγγελίδης: 'Ιστορία της θεωρίας της γνώσεως, σ. 60.

(2) Hermann Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker I, σ. 145 (17).

στῦρ, ὅπερ δημιουργεῖ τὴν ἀέριον κίνησιν τοῦ κόσμου. Ὁμοίσιος τοῦτοι εἶναι ὁ λόγος, ὅστις διακρίνεται ἐκείνου κατὰ τὸ ὅτι τὸ μὲν πῦρ ὡς ἔμμονον στοιχεῖον τοῦ κόσμου μὲ δόσιν τινὰ πανθεισμοῦ ἀναφέρεται εἰς τὸ ὑλικὸν κίνητρον τῆς κινήσεως, ὁ δὲ λόγος ἀναφέρεται εἰς τὴν νοητὴν μορφήν τῆς κινήσεως, εἰς τὴν ὁποίαν κυριαρχεῖ τὸ μέτρον.

β) Ὅτι εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον παρουσιάζονται ἀντιθέσεις, αἵτινες ὁμως ὀδηγοῦν κατὰ τὸν Ἡράκλειτον εἰς τὴν ἁρμονίαν τῆς ἐνώσεως. Διότι εἰς τὸ βάθος ὑπάρχει τὸ ἀείζωνον πῦρ, ὅπερ τεθὲν ὡς νόμος εἰς τὴν κίνησιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς παρουσιάζει τὴν ἔφεσιν καὶ τὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήρια τῆς τάξεως καὶ ἁρμονίας. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν τῆς ἀργότερον καλλιεργηθείσης *διαλεκτικῆς* κινήσεως τοῦ Πλάτωνος.

γ) Ὅτι καὶ εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων κυριαρχεῖ ὁ νόμος, ἐκ τοῦ λόγου αὐτῶν διαμορφούμενος καὶ ὑπὸ τούτου στηριζόμενος, δεδομένου ὅτι οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι τρέφονται ὑπὸ τοῦ θείου. Διὰ τὴν κινήθη ὁμως δεόντως ὁ ἀνθρώπινος λόγος πρέπει νὰ ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ τὰ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα. Εἰς τὴν ἀπαίτησιν ταύτην διακρίνεται ἡ σοβαρωτέρα συμβολὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡρακλείτου εἰς τὴν διάρθρωσιν τοῦ περιεχομένου τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντῖνος (493-435 περίπου) ἀναζητῶν τὰ ἐλατήρια τοῦ γίνεσθαι ἐν τῷ κόσμῳ θεωρεῖ ὅτι ἡ Φιλότης καὶ τὸ Νεῖκος διὰ τῆς ἐνεργείας αὐτῶν, τῆς ἐνότητος ἢ τῆς ἀποσπάσεως, ἐπὶ τῶν τεσσάρων ὑπ' αὐτοῦ λεγομένων «*ριζωμάτων*» πυρός, ὕδατος, γαίας καὶ αἰθέρος προκαλοῦν (ἀπόσπασμα β) τὴν ἐξέλιξιν τοῦ σύμπαντος. («Ἐμπεδοκλῆς Ἀκραγαντῖνος τέτταρα μὲν λέγει στοιχεῖα... δύο δὲ ἀρχικὰς δυνάμεις, Φιλότητα καὶ Νεῖκος, ὧν ἡ μὲν ἔστιν ἐνωτικὴ, τότε δὲ διαιρετικόν»)(¹). Ἡ ἐνναλλαγὴ αὕτη δὲν ἔχει πέρας, διότι ἐπιτελεῖται εἰς κύκλον («ἢ δὲ τὰ δ' ἀλλάσσοντα διαμπερές οὐδαμὰ λήγει, ταύτη δ' αἰὲν ἔασιν ἀκίνητοι κατὰ κύκλον»)(²). Διὰ τοῦτο ἡ ἐξέλιξις αὕτη λόγῳ τῆς περιοδικῆς κυριαρχίας τούτων παρουσιάζει τὸ φαινόμενον τῆς *ἀνακυκλήσεως*.

Ἐπάρχει ἐν τούτοις ὁ καθαρισμός, ὅποτε μετὰ τὸν θάνατον δὲν ἀκολουθεῖ ἡ ἀνακύκλῃσις, ἀλλ' ἐπάνοδος εἰς τὴν θεϊκὴν κατάστασιν. ("Ἦν ὁσίως καὶ δικαίως διαβιώσωμεν, μακάριοι μὲν ἐνταῦθα, μακαριώτατοι δὲ μετὰ τὴν ἐνθὲνδε ἀπαλλαγὴν οὐ χρόνῳ τινὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἔχοντες, ἀλλ' ἐν αἰῶνι ἀναπαύεσθαι δυνάμενοι «ἀθανάτοις ἄλλοισιν ὁμέστιοι, αὐτοτράπεζοι ἐόντες, ἀνδρείως ἀχέων ἀπόκληροι, ἀτειρεῖς» (ἀπόσπ. 147) λέγει ἡ φιλόσοφος ποιητικὴ τοῦ Ἐμπεδοκλέους»)(³). Ἀπο-

(¹) Hermann Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker I. σ. 289 (14-16).

(²) Hermann Diels: Ὁμοίως I' σ. 323 (10-12).

(³) Hermann Diels: Ὁμοίως I. σ. 370 (4-10).

τελεῖ δὲ καὶ ἡ διδασκαλία αὕτη τοῦ καθαρμοῦ ἀξιοπρόσεκτον διὰ τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Ἱστορίας σημείον.

Ὁ δὲ Ἄναξαγόρας ἐκ Κλαζομενῶν (500 - 428) θεωρεῖ τὸν νοῦν ὡς αἰτίαν τῆς τάξεως τοῦ κόσμου. Διότι τὰ ἄπειρα ἐν τῇ φύσει κατὰ τὸ πλῆθος στοιχεῖα, ἅτινα «ὁμοῦ πάντα (χρήματα) ἦν ἄπειρα καὶ πλῆθος καὶ σμικρότητα» (ἀπόσπ. 1), ὁ νοῦς ἐπελθὼν ἔθεσεν εἰς κίνησιν καὶ διεκόσμησε (1).

Διὰ τούτου ὁμοῦ οὐδεμίαν σκοπιμότητα δίδει εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ νοῦ. Διότι δὲν ἀποδίδει εἰς αὐτὸν οὔτε τὴν δυναμικότητα, τὴν ὁποίαν οἱ Ἴωνες παρεδέχοντο διὰ τὰ ὑλικά στοιχεῖα, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὴν αἰτίαν τοῦ παντός, οὔτε τὰς ψυχικὰς δυνάμεις, τὰς ὁποίας προσβλέπει ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἰς τὴν ὕλην. Ὁ νοῦς κατὰ τὸν Ἄναξαγόραν φέρει μόνον τάξιν εἰς ἐκεῖνα, ἅτινα ἄλλοτε ἦσαν ὁμοῦ καὶ ἀνάμεικτα. εἶναι δὲ ὁ νοῦς ἕτερόν τι ἢ ἡ ὕλη, διότι εἶναι λεπτότατον πάντων χρημάτων καὶ καθαρώτατον, ὅστις «οὐδενὶ χρήματι μέμεικται, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐπ' ἑωυτοῦ ἔστιν» (ἀπόσπ. 12) (1).

Τοιοιουτρόπως ὁ Ἄναξαγόρας εἰς τὴν ἀντίληψιν περὶ κοσμογονίας εἰσάγει τὸ πρῶτον καὶ τὴν συμβολὴν ἐξωκοσμίου παράγοντος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταδεικνύεται ὅτι ἡ *προσωκρατικὴ* Φιλοσοφία, ἔχουσα ὡς ὑπόθεσιν τὴν δημιουργικὴν ἐξέλιξιν τοῦ σύμπαντος καὶ ἐνδιαφερομένη διὰ τὰς ἀρχάς, ἐξ ὧν ἐκεῖνο προῆλθε καὶ κινεῖται, ἐρμηνεύει διάφορα σχετικὰ μὲ τὴν κοσμογονίαν προβλήματα οὐχὶ μὲ βία ἀλλὰ μὲ *μετρίαν δογματικὴν σκέψιν*. Ὁ λόγος ὑπὸ τὰς ποικίλας αὐτοῦ ὀνομασίας θεωρεῖται ὑπ' αὐτῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς γνώρισμα τῶν θεῶν ἀποτελῶν αἰτίαν τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου (Ξενοφάνης) ἢ παρουσιάζων ὑπόστασιν ἐξωκοσμίου δυνάμεως (Ἄναξαγόρας) ἢ ἐσωκοσμίου τοιαύτης (Ἡράκλειτος) καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχων ἀπόλυτον ἰσχύον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς γνώρισμα τῶν ἀνθρώπων, ὅποτε βεβαίως παρουσιάζει τὰ μειονεκτήματα πολλῶν περιορισμῶν. Οὕτως ἂν ὡς θεϊκὴ ὑπόστασις κατὰ τὸν Ξενοφάνην τὰ πάντα οὗτος ἀντιλαμβάνεται καὶ ἐφ' ὕλων κυριαρχῆ, κατὰ τὸν Ἄναξαγόραν φέρει τὰ πάντα εἰς τὸν κόσμον καὶ κατὰ τὸν Ἡράκλειτον ρυθμίζει μὲ νόμον τὸ σύμπαν, ὁ λόγος τῶν ἀνθρώπων οὔτε τὴν εὐρύτητα ἔχει, οἷαν ὁ θεῖος, ἀφοῦ τὸ πολὺ πλῆθος μένει ξένον ἀπὸ τὴν δύναμιν ἐκείνου (Ἡράκλειτος), οὔτε καὶ τὴν ἰκανότητα ἔχει νὰ γνωρίζῃ τὰ τῆς ζωῆς πλήρως (Ξενοφάνης), οὔτε τὸν ρυθμὸν τῆς ζωῆς φέρει, ἀφοῦ τὴν τάξιν εἰς αὐτὴν φέρει ὁ ἐξωκόσμιος νοῦς (Ἄναξαγόρας).

Ἐν τούτοις καὶ ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ὡς στοιχεῖον τοῦ Θεοῦ Λόγου, ἂν δὲν σημειώνη ὑπέρβασιν πρὸς πλαίσια μεταφυσικά, ὁμοῦ *ἀνωτεροποιεῖ τὰ γήινα καὶ γίνεται αἰτία νὰ λαμβάνωσι τὰ ἐγκόσμια τοιαύτην διάρθρωσιν, ὥστε αὐτὴ νὰ ἔχη παγκόσμιον σημασίαν.* («Ἄνδρὶ σοφῷ

(1) Hermann Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker II. 1956, σ. 119 (4), 37 (20).

πάσα γῆ βατή· ψυχῆς γάρ ἀγαθῆς πατρὶς ὁ ξύμπας κόσμος;»⁽¹⁾ (ἀπόσπασμα Δημοκρίτου 247).

Ὁ κόσμος οὕτω διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ὀδηγεῖται πρὸς τὸ **τελειότερον**. Ἄλλ' ἀκόμη περισσότερο ἢ ψυχὴ μὲ τὸν καθαρόν ὀδηγεῖται εἰς τὴν μακαριότητα. Ἡ ἐλευθερία σφυρηλατουμένη διὰ τῶν ἀναγκῶν βαθμῶδ' πραγματοποιεῖται. Καὶ τοῦτο εἶναι ἀρκετὸν διὰ τὴν ἐρημνεύσῃ τὴν θέσιν τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας ἔναντι τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας.

Κατὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν περίοδον τῆς **ἀττικῆς φιλοσοφίας** ἡ σκέψις ἀσχολεῖται οὐχὶ μὲ κοσμογονικὰ προβλήματα, ἀλλὰ μὲ τὴν **διάρθρωσιν ἐπὶ τὸ καταλληλότερον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς**. Τὴν πρώτην ὠθησιν ἔδωσαν οἱ **σοφισταί**, οἵτινες συνετέλεσαν διὰ τῆς διδασκαλίας των εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ βίου τῆς σκέψεως. Ἐκ τούτου ὅμως ἐκαλλιεργήθη ὁ **ὑποκειμενισμός**, ὅστις διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἐχρησιμοποίησε καὶ τὴν **δητορικὴν**.

Τὴν ὑποκειμενικότητα ἐν τούτοις ταύτην ἠμβλυνεν ἡ διδαχὴ τοῦ **Σωκράτους** (469 - 399), ἥτις ἐστηρίχθη ἐπὶ ἀντικειμενικῶν κριτηρίων. Οὗτος καλλιεργεῖ ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς ζωῆς τὴν **ἀρχὴν τῆς τελολογικῆς κατευθύνσεως**, διδάσκων ὅτι τὰ πάντα ἐγένοντο διὰ τὸ καλὸν τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ κόσμου («Πρέπει μὲν τὰ ἐπ' ὠφελείᾳ γιγνόμενα γνώμης ἔργα εἶναι» Ξενοφ. ἀπομν. 1,4,4). Ἡ ἀποψις αὕτη δὲν ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ συμφέροντος τῶν ἀνθρώπων ἀλλ' ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναγνωρίζει ὁ Σωκράτης τὴν ἰκανότητα τοῦ **λόγου** ὡς στοιχείου τάξεως ἐν τῇ ζωῇ, δεδομένου ὅτι οὗτος κατ' ἐξοχὴν τὸν ἀνθρώπινον βίον διέπων κατευθύνει πάσας τὰς σκοπίμους ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τούτου ὅμως ὁ λόγος στηρίζει καὶ τὴν ἠθικὴν πλευρὰν τῆς ζωῆς, δυνάμενος ἐπὶ πλέον νὰ καλλιεργηθῇ, ἐξ οὗ λόγου προέρχεται καὶ ἡ ἀντίληψις τοῦ διδακτοῦ τῆς ἀρετῆς.

Πρὸ τούτου ὅμως πρέπει νὰ δημιουργηθῇ ἡ **αὐτογνωσία**. Διότι ἡ γνῶσις τοῦ ἐγὼ ὀδηγεῖ καὶ εἰς τὸ ἀντίστοιχον χρέος. Ἐκεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἐγὼ ἀναγνωρίζει ὁ ἀνθρώπος τὴν ἀνωτερότητα τῆς ψυχῆς ἔναντι τοῦ σώματος, ἀποκτᾷ τὴν ἀρετὴν τῆς αὐταρκειᾶς, τὴν ἰκανότητα νὰ κυβερνᾷ ἄλλους ἢ τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἰκανότητα νὰ πλησιάσῃ τὸ θεῖον. Αἱ δὲ ἀντιλήψεις αὗται περὶ τοῦ λόγου ὠδήγησαν καὶ τὴν μετέπειτα φιλοσοφίαν εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς καὶ ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ ὑποστηριζομένης ἀπόψεως περὶ τῆς **Προνοίας τοῦ Θεοῦ**.

Ἡ ἀττικὴ αὕτη περίοδος γενικῶς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς **γνωρίσματα**:

α) Ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ σκεπτικισμοῦ, κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν σοφιστῶν διατυπούμενον, λόγῳ τῶν μειονεκτημάτων του προκαλεῖ τὴν ἀνάπτυξιν

⁽¹⁾ Hermann Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker II, σ. 194 (16-17).

τῆς ὀρθῆς σκέψεως, τὴν ὁποίαν καλλιεργεῖ ὁ λόγος τοῦ **Σωκράτους** καὶ ἣτις παρουσιάζει **κριτήρια ἀντικειμενικοῦ κύρους**.

β) Ὅτι κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν ταύτης τῆς σκέψεως καὶ τὴν ἐμφάνισιν διαφόρων θεωριῶν, ἔχουσῶν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς διαφόρους διδασκαλίας παλαιότερων φιλοσόφων, καλλιεργεῖται ἐπίσης **ἡ διαλεκτικὴ κίνησις τοῦ πνεύματος**, ἣτις διέπει ὅλην τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως (1). Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὰ παλαιὰ συστήματα δοκιμάζονται ἐκάστοτε μὲ σοφιστικὴν ἀμφιβολίαν καὶ ὅταν ἀποδεικνύονται ἀτελεῖ, γίνονται αἰτία νὰ κινήται ἡ ψυχὴ — μὲ βάσιν τὴν ἀγαθὴν ἔρεσιν — πρὸς τὸ τελειότερον.

γ) Ὅτι διὰ τῆς αὐτῆς ἀναπτύξεως τῆς σκέψεως καὶ δὴ ἐπὶ προβλημάτων τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ἐπιτυγχάνεται ἡ ἔρευνα θεμάτων ἠθικῶν, κοινωνιολογικῶν κ.τ.τ., ὁπότε ἀναφαίνεται **ἡ Φιλοσοφία τοῦ Πολιτισμοῦ**, ἣτις ἀποτελεῖ ἐπίσης περιεχόμενον κατὰ τὰς γενικὰς αὐτῆς ἀρχὰς τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας.

δ) Ὅτι ἡ ἀνθήσις τοῦ λόγου τῆς ἀττικῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτίμησις τῆς πόλεως, ὡς κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ στηρίζοντος τὴν εὐημερίαν τῶν ἀνθρώπων, ὀδηγοῦν ἐπὶ πλεόν καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς **ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας**.

Οὕτως ἀναφαίνεται ὁ **Θουκυδίδης** (2) ὡς ἱστοριογράφος, ὅστις ζήσας εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Περικλέους, ὅτε τὸ νόημα τῆς ζωῆς ἦτο πολιτικόν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνθήσις τῆς Πόλεως (3) τοιαύτη ὥστε νὰ ἀποτελεῖ αὕτη παράδειγμα διὰ τὰς ἄλλας πόλεις, «Παίδευσις τῆς Ἑλλάδος», παρέχει τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων μὲ εὐρύτητα μὲν πνεύματος, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀντικειμενικότητα ἑναρμονιζομένην πρὸς τὰς ἀθηναϊκὰς ἀντιλήψεις ἥτοι πρὸς τὴν **ἐθνικὴν πραγματικότητα**. Μετέσχεν ἐξ ἄλλου τῶν πολέμων καὶ τοῦτο πάλιν ἀποτελεῖ αἰτίαν ὥστε νὰ προσδίδῃ εἰς τὴν ἱστοριογραφίαν αὐτοῦ ἀντικειμενικότητα.

Ἐν τούτοις καὶ κατὰ τὴν ἀττικὴν περίοδον ἡ ἀνθρωπίνη σκέψις δὲν μένει ἀδιάφορος πρὸς **μεταφυσικὰς συλλήψεις**. Ὁ **Πλάτων** (428 - 348) διὰ τῆς στροφῆς αὐτοῦ πρὸς τὰς **ιδέας**, αἵτινες εὐρίσκονται εἰς ὑπερουράνιον νοητὸν τόπον καὶ ἀποτελοῦν τὰ αἰώνια τῶν ὄντων πρότυπα ἢ παραδείγματα ἢ ἀρχέτυπα, ὀδηγεῖ ἡμᾶς εἰς **περιεχόμενον Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, τοῦ ὁποίου οἱ προσανατολισμοὶ εὐρίσκονται εἰς τὸ Ἐπέκεινα**.

Τὰς ιδέας ταύτας δύναται ἡ ψυχὴ, ὅταν ἀποκτήσῃ διὰ τοῦ λόγου τὴν σχετικὴν ἱκανότητα, νὰ θεᾷται, καὶ δὴ ὅταν αὕτη αὐτοεξελισσομένη ἀνυ-

(1) Κων. Ι. Βουρβέρη: Πλάτων καὶ Ἱστορία. «Πλάτων:» Δελτίον τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων. Ἔτος Στ' 1954, σ. 188.

(2) Werner Jaeger: Paideia. 1934, 481, 487, 518.

(3) Κ. Βουρβέρη: Πλάτων καὶ Ἀθήναι. 1950, σ. 15, 16.

ψωθῆ εἰς τὸ κορύφωμά της (¹). Τότε ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ τὴν ὑψίστην γνωστικὴν ἰκανότητα καὶ ζῆ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀγαθοῦ. *Προϋπόθεσις* ὅμως εἰς τοῦτο εἶναι ἡ μόρφωσις αὐτῆς, ἣτις ἐπιτελεῖται μετὰ πόνων καὶ μόχθων (Θεαίτητος 151 α). Ἐλατήριο δὲ διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς μορφώσεως ταύτης εἶναι ὁ ἔρως πρὸς τὸ ἀγαθόν, ὡραῖον καὶ ἀληθές, τὴν ὑπόστασιν τοῦ ὁποίου κρατεῖ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὴν προκόσμιον ὑπαρξιν αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ἰδεῶν. Ὑπὸ τὴν προώθησιν τοῦ ἔρωτος καὶ διὰ τῶν πόνων ἀνυψοῦται ἡ ψυχὴ βαθμηδὸν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου καὶ ἐκείθεν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἰδέας. Κατὰ τὴν ἀνοδὸν αὐτῆς φωτίζεται αὕτη ἀπὸ τὸν φωτισμὸν τῶν ἰδεῶν, μετὰ τῶν ὁποίων ἔρχεται βαθμηδὸν εἰς μεγαλυτέραν ἐπικοινωνίαν. Διὰ τῆς συχνοτέρας δὲ ἐπικοινωνίας κατορθοῦται βαθμηδὸν νὰ ἀποκορυφῶται ἡ μόρφωσις αὐτῆς, ὅποτε αἱ ἀόριστοι βιολογικαὶ ἐνέργειαι τῆς ψυχῆς μετασχηματίζονται εἰς ἰδανικοὺς πόθους καὶ εἰς τάσεις πρὸς τὸ ἀγαθόν, ὡραῖον καὶ ἀληθές.

Τὴν ἐπικοινωνίαν ταύτην τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἰδέαν ἐξυπηρετεῖ ἐπίσης καὶ ἡ *διαλεκτικὴ*, ἣτις ἀντιθέτως πρὸς τὴν ῥητορικὴν καὶ σοφιστικὴν καθορίζει τὸν κατάλληλον τρόπον τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, τὸν ὀδηγοῦντα πρὸς τὴν θέαν τῆς ἰδέας. Εἰς τοῦτο δὲ κατευθύνεται ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια ἡ καθοδηγουμένη ὑπὸ τοῦ νοῦ, ὅστις θεμελιοῖ τὸν ἀνθρώπινον λόγον (²). Κατὰ τὴν διαλεκτικὴν ταύτην ἀνοδὸν ἀποχωρίζεται ἡ διάνοια τῶν ἀνθρώπων, ὡς εἶναι φυσικόν, τῶν αἰσθήσεων, καὶ διὰ μόνης τῆς ἰκανότητος τοῦ λόγου ἐπιζητεῖ τὴν ἀλήθειαν. Δὲν ἀπομακρύνεται δὲ ἐκ τούτου πρὶν λάβῃ τὴν ὑψίστην οὐσίαν (³). Διὸ ἡ συμβολὴ τῆς διαλεκτικῆς καταφαίνεται κυρίως εἰς τὸ ὅτι αὕτη προστατεύει τὴν ψυχὴν ἀπὸ πλάνης καὶ δογματισμοῦς. Μὲ τοῦτο ὅμως κατορθώνει αὕτη ἐπὶ πλέον νὰ δημιουργῇ κατάστασιν διὰ τὴν ψυχὴν, ἣτις ἀποτελεῖ ψυχαγωγίαν δι' αὐτήν. Οὕτως ἡ ψυχὴ ποθοῦσα τὴν ἀνύψωσιν αὐτῆς καὶ διαλεκτικῶς κινουμένη πραγματοποιεῖ ὠριμότητα, καθ' ἣν ἔχομεν ἐξέλιξιν τῆς γνώμης πρὸς τὴν γνῶσιν, τῆς ὑποκειμενικότητος πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα, τοῦ φαινομένου πρὸς τὴν οὐσίαν (⁴) καὶ γενικῶς τοῦ δεσμοῦ τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἰδέαν.

Ἡ ἀπόκτησις τῆς ἰδέας ἀσφαλῶς θεωρεῖται οὐτοπία διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἡ προσέγγισις ὅμως αὐτῆς δὲν εἶναι ἀνέφικτος. Εἰς τοῦτο δὲ συμβάλλουν ὄχι μόνον ἡ καθαρὰ νόησις («ἐν τῷ λογίζεσθαι, ὅποτε ἡ ψυχὴ τῆς ἀληθείας ἀπτεται» Πλάτων. Φαίδων 656 b) ἀλλὰ καὶ ἡ δύναμις τῆς *παιδείας*, ἣτις καλλιεργεῖ τόσον τὴν διατήρησιν ὅσον καὶ τὴν σταθερωτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ φωτὸς τῆς ἰδέας καὶ συνεπῶς τὴν ἔτι μεγαλυτέραν

(¹) Ἡμέτερον: Σχέσις αἰσθήματος καὶ νοήματος. 1947, σ. 28 - 89.

(²) I. Θεοδωρακοπούλου: Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα, 1941, σ. 125-128.

(³) Κων. Λογοθέτου: Ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος, σ. 19.

(⁴) I. Θεοδωρακοπούλου: Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα, σ. 108.

βελτίωσιν τοῦ φωτισθέντος. Ἐκ τούτου φανεροῦται ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ δὲν ἔχει ὄρια, διότι αἱ ἰδέαι ἀποτελοῦν αἰτίαν διηνεκοῦς ἀνυψώσεως. Τὸ δὲ γεγονός ὅτι ἔχουν αὐταὶ ἐξωκόσμιον ὑπόστασιν δὲν προκαλεῖ ἀποθάρρυνσιν οὐδὲ δημιουργεῖ ὡς ἀπρόσιτος σταθμὸς σκεπτικισμὸν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τοῦναντίον ἀποτελεῖ αἰτίαν ὥστε νὰ θεωρῆται αὕτη κίνητρον ἰδανικώτερης ἐξελίξεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ἐκτεθέντα ἐρμηνεύουν τὴν *ικανότητα τῆς ἐξελίξεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου διηνεκῶς πρὸς ἰδεωδέστερα στάδια*. Τοῦτο εὐρίσκομεν διδασκόμενον ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος εἰς τοὺς διαφόρους διαλόγους αὐτοῦ.

Οὕτως εἰς τὸν *Πρωταγόραν* γίνεται λόγος περὶ τοῦ διδακτοῦ καὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἀρετῆς, ἣτις πρέπει νὰ διέπη τὸν κοινωνικὸν βίον. Εἰς τὸν *Παρμενίδην* ἀποσαφηνίζεται ὅτι διὰ τῆς ἀσκήσεως ἐπιτυγχάνεται ἡ διάγνωσις τοῦ φωτὸς τῆς ἰδέας, τοῦ *Ἐνός*, ὅπερ φωτίζει καὶ συνέχει τὰ πολλά. Διὰ τῶν πολλῶν ὁ ἀσκούμενος ὀδηγεῖται πρὸς τὸ ἓν ἢτοι πρὸς τὸ φῶς τῆς ἰδέας. Ὁ δὲ *Σωκράτης* παρουσιάζεται ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ *Πλάτωνος*, ἐξ αἰτίας τοῦ καθαροῦ βίου αὐτοῦ, ὑπέρμαχος τῆς περὶ ἰδεῶν διδασκαλίας καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι καὶ ἡ πολιτικὴ ζωὴ δύναται νὰ καλλιεργῆ τὸ ἰδεῶδες αὐτῆς, τὸ ἀγαθόν, ὅταν τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἐργάζωνται τὸ ἀγαθόν. Εἰς τὸν *Πολιτικὸν* προσδιορίζεται ἡ ἔννοια τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός, ὅστις πρέπει νὰ ἔχη τὴν κατὰλληλον πολιτικὴν τέχνην. Καὶ στηρίζουν μὲν τὴν πολιτείαν οἱ νόμοι, οἵτινες ἀποτελοῦν τὸν *δεύτερον πλοῦν* τῆς ἀνυψώσεως τῆς πολιτιστικῆς καταστάσεως, τὴν γνησίαν ὅμως μορφήν τῆς πολιτείας δημιουργοῦν μόνον αἱ ἀρεταί, διότι κατ' αὐτὴν ὁ πολιτικὸς κυβερνᾷ κατ' ἀρετὴν καὶ σοφίαν. Πέραν ὅμως τῶν διδαχῶν αὐτῶν, αἵτινες προσδιορίζουν τὴν ὀρθὴν ἐξέλιξιν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν δημιουργίαν τοῦ σύμπαντος καὶ δὴ εἰς τοὺς διαλόγους αὐτοῦ *Τίμαιον* καὶ *Κριτίαν*.

Τὰς δὲ περὶ τῆς διαμορφώσεως καὶ ἐξελίξεως τῆς πολιτείας ἀντιλήψεις αὐτοῦ εὐρίσκομεν κυρίως εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ τὴν *Πολιτείαν* καὶ τοὺς *Νόμους*.

Εἰς τὴν *Πολιτείαν* ἐπηρεασθεῖς ἰδίως ἐξ ἐπιδράσεων παλαιότερων φιλοσόφων καὶ δὴ προσωκρατικῶν ἐκφράζει τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ περὶ ἀνελίξεως τῆς πολιτικῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ ἀρχικῆς ἀπλουστερῆς φάσεως βαθμηδὸν πρὸς συνθετωτέραν τοιαύτην, δεδομένου ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή τῆς κοινωνίας ταύτης παρουσιάζει ὑποτυπώδη κατάστασιν, προεκλήθη ἐξ ἀνάγκης (*Πολιτεία* 369 b), συνίσταται ἐξ ὀλίγων ἀτόμων καὶ ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν της τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα ἀγαθὰ. Συγχρόνως ὅμως παρατηρεῖται καὶ ἐκδήλωσις πολιτιστικῆς καὶ πολιτικῆς καταπτώσεως τοῦ πολιτεύματος⁽¹⁾, δεδομένου ὅτι δημιουργεῖται ἡ πολυανθρωποτέρα πόλις,

(1) Κων. Βουρβέρη: Πλάτων καὶ Ἱστορία. «Πλάτων», Δελτίον τῆς Ἑταιρείας Ἑλληνικῶν Φιλολόγων. Στ' ἔτος. 1954, σ. 196 - 218 καὶ 208 - 211.

ἥτις, ἐπειδὴ κατευθύνεται πρὸς ἡδονήν, ἀκολουθεῖ διαδοχικῶς τὰς μορφὰς ἡμαρτημένης πολιτείας: Τιμοκρατίαν, Ὀλιγαρχίαν, Δημοκρατίαν καὶ Τυραννίδα. Ἡ τελευταία αὕτη μορφή, ἡ χειρόστη πασῶν τῶν ἄλλων, παρουσιάζει κυρίως ἀδικίαν καὶ βίον ἀθλιώτατον ἢτοι ἀνατροπὴν ἰσομονίας καὶ ἰσορροπίας, τὰς ὁποίας στηρίζει ἡ δικαιοσύνη.

Ἡ πτώσις ὅμως αὕτη ὁδηγεῖ τὴν σκέψιν εἰς τὴν διαίτησιν τῆς ἀρίστης ἐκείνης πόλεως, τῆς ἐξ ὑπαρχῆς σχεδιασθείσης, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ ἥτις παρουσιάζει τὸν τύπον τῆς τελείας πολιτείας ἀλλὰ περιλαμβάνει καὶ τὸν τύπον τοῦ τελείου ἀνθρώπου, διότι ἐν τῇ ψυχῇ ἐκείνου ἐν ἰσορροπία καὶ ἁρμονία συγκρατοῦνται τὰ στοιχεῖα τοῦ λογιστικοῦ, θυμοειδοῦς καὶ ἐπιθυμητικοῦ. Εἰς τὴν πολιτείαν ταύτην, τὴν ἀριστοκρατίαν, ὡς εἶναι φυσικόν, αἴρονται τὰ μειονεκτήματα τῶν ἡμαρτημένων πολιτειῶν, δεδομένου ὅτι ἐξ αἰτίας τῆς δικαιοσύνης καθορίζονται αἱ σχέσεις τῶν τριῶν τάξεων τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλας. Τελικὸς ἄλλως τε σκοπὸς εἰς τὴν πολιτείαν ταύτην εἶναι ἡ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἐλευθερία, ἥτις μένει ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν παθῶν καὶ ἰδιοτελειῶν. Αὐτὸ τοῦτο ἡ σοφία τοῦ ἡγεμόνος ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον τῆς πόλεως ταύτης, ἥτις κατευθύνεται πρὸς τὴν ἰδέαν, ὃ δὲ δίκαιος ἀνθρώπος τιμᾶται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν καὶ ὄχι μόνον ἐν τῇ παρουσίᾳ ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μετὰ θάνατον βίῳ.

Ἀντιλαμβάνεται ἐν τούτοις ἀργότερον ὁ Πλάτων ὅτι ἡ ἀνύψωσις εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν δὲν εἶναι δυνατὴ. Ἐνδημοῖ τὸ κακόν, ἐπ' ὅσον οἱ σοφοὶ δὲν κυβερνοῦν. Πρὸς στήριξιν συνεπῶς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἐπιζητεῖται οὐχὶ ἡ κυριαρχία τοῦ ἔχοντος ἀρετὴν καὶ γνῶσιν (σαφοῦ), ἐπ' ὅσον τοῦτο δὲν καθίσταται ἐφικτόν, ἀλλ' ἡ θεμελίωσις πολιτείας διεπομένης ὑπὸ νόμων. Καὶ ἀποτελεῖ ἡ κατάστασις αὕτη τὴν μόνην διέξοδον εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς Πολιτείας (Πολιτικός 300 b - 301 d).

Εἰς τοὺς Νόμους τονίζει ἤδη ὁ Πλάτων ὅτι ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων, καταπεσοῦσα ἐκ τοῦ ὕψους τῆς πολιτιστικῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς εἰς πρωτόγονον κατάστασιν ἐξ αἰτίας μεγάλων καταστροφῶν — περιοδικῶς κατὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα ἐπανερχομένων —, ἐπανεξελίσσεται βαθμηδὸν καὶ βραδέως πρὸς κατάστασιν, ἥτις διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος παρουσιάζεται ὡς ἀνάπτυξις πολιτισμοῦ.

Ἡ δὲ ἐξέλιξις αὕτη χωρεῖ κατὰ τέσσαρα στάδια. Ἦτοι :

Κατὰ τὸ **πρῶτον στάδιον** οἱ ὀλίγοι ἀνθρώποι ζῶντες ὁμαδικὴν ζωὴν ἐνεκα τοῦ φόβου αὐτῶν εἰς τὰ ὄρη καὶ ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴν μορφήν τῶν δυναστειῶν, «ἐν οἷς τὸ πρεσβύτατον ἄρχει διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν αὐτοῖς ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς γεγογέναι» (Πλάτωνος, Νόμοι Γ 680 e), διάγουν χωρὶς νόμους ἀλλὰ κατὰ τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα, μὲ ὀλίγας ἀνάγκας καὶ πενιχρὰν εὐμάθειαν. Δὲν γνωρίζουν πολέμους, διότι περιορισμέναι εἶναι αἱ ἀπαιτήσεις ἐπὶ τῆς ζωῆς αὐτῶν.

Κατὰ τὸ *δεύτερον στάδιον*, ἐξ αἰτίας τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἀναγκῶν (Πλάτ. Νόμοι Γ. 681 c.), δημιουργοῦνται οἰκισμοὶ καὶ πρὸς ἐμπέδωσιν κοινῶν ἐθίμων ἐκλέγονται οἱ νομοθέται, οἵτινες, ἀσκοῦντες *ἐπιλογὴν* ἐπὶ τῶν μέχρι τοῦδε ἰσχυόντων κατ' οἰκογένειαν ἐθίμων, ἀποδέχονται καὶ στηρίζουν τὰ καλύτερα ἐκ τούτων ὡς κοινωνικούς νόμους.

Κατὰ δὲ τὸ *τρίτον στάδιον*, «τρίτον τοίνυν εἴπωμεν ἔτι πολιτείας σχῆμα γινόμενον, ἐν ᾧ δὴ πάντα εἶδη καὶ παθήματα πολιτειῶν καὶ ἅμα πόλεων ξυμπίπτει γίνεσθαι» (Πλάτ. Νόμοι Γ. 681 d). Κατὰ τὸ στάδιον δηλαδὴ τοῦτο ἡ νέα αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰς πεδιάδας, ἐνθα ἰδρύονται πόλεις, καθορίζεται κατόπιν πολιτειακῶν περιπετειῶν ἢ πολιτικὴ ζωὴ αὐτῶν, ἐπικοινωνοῦν αἱ πόλεις πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας διαφόρων ἀντιθέσεων προκαλοῦνται διχοστασίαι καὶ πόλεμοι.

Κατὰ δὲ τὸ *τέταρτον στάδιον*, (Γ' 683 a) ἀναφαίνεται ἡ ἱστορικὴ μορφή τῆς κοινωνίας, τὴν ὁποίαν προσδιορίζει κατὰ τὸ σύγχρονον πνεῦμα. («Νῦν δὲ δὴ τετάρτη τις ἡμῖν αὕτη πόλις, εἰ δὲ βούλεσθε, ἔθνος ἦκει κατοικιζόμενόν τε ποτε καὶ νῦν κατρωκισμένον». Πλάτωνος, Νόμοι Γ'. 683 a).

Ἐξετάζοντες ἤδη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκτεθέντων τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Πλάτωνος, αἵτινες ἔχουν σχέσιν μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, παρατηροῦμεν ὅτι αὗται παρουσιάζουν τὰ ἑξῆς *γνωρίσματα*:

α) "Ὅτι συνάπτων οἷτος εἰς τὰ κοινωνικὰ αὐτοῦ συστήματα τὰς δύο ἀντιμαχομένας θεωρίας, αἵτινες προὑπῆρχον αὐτοῦ, τὴν θεωρίαν περὶ τῆς προϊούσης παρακμῆς τῆς προτέρας τάξεως καὶ τὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τελειότερας μορφάς, *διαβλέπει ἀνέλιξιν τοῦ ἀνθρώπινου κοινωνικοῦ βίου* πρὸς καλυτέραν κατάστασιν, ἐφ' ὅσον κίνητρα ταύτης εἶναι ἡ νίκη τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ δικαίου καὶ ἐφ' ἴσον ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τιθασεύει τὰ πάθη, αἴρεται ἀπὸ τὰ ἐφήμερα καὶ ἀκολουθεῖ διὰ τῶν κόπων καὶ μόχθων τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς ἰδέας. Διὸ καὶ οἱ φιλόσοφοι, ὡς ἔχοντες τὴν ἱκανότητα νὰ ἀπαλλάσσωνται τοῦ σώματος, ὅπερ ταράττει τὴν ψυχὴν καὶ γεννᾷ εἰς αὐτὴν δυσχέρειαν «κτήσασθαι ἀλήθειάν τε καὶ φρόνησιν, ὅταν κοινωνῇ» (Πλάτ. Φαίδ. 66 a), εἶναι οἱ κεκλημένοι νὰ κυβερνώσιν εἰς τὴν ἀρίστην πολιτείαν.

Διότι «ἐάν μὴ ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν ξυμπέσῃ, δύναμις τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία, ... οὐκ ἔστι κακῶν παύλα ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει, οὐδὲ αὕτη ἢ πολιτεία μὴ ποτε πρότερον φυῆ τε εἰς τὸ δυνατὸν καὶ φῶς ἡλίου ἴδῃ» (Πλάτ. Πολιτεία Γ'. Κεφ. 18).

β) "Ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους ἀποβλέπει διὰ τῶν θεωριῶν αὐτοῦ εἰς τὴν *διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ*. Διὸ πάντα

τὰ πολιτεύματα καὶ τοὺς δημιουργοὺς τούτων κρίνει ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Παιδείας.

Τὴν δὲ καθαρότητα τῆς ψυχῆς καλλιεργεῖ μόνον ἡ φιλοσοφία. Ἐκεῖ κατανοεῖ τις πῶς μετὰ τῶν θεῶν συναναστρέφεται καὶ πῶς συγγενεῖ μετὰ τὰ αἰώνια («τὴν ψυχὴν δεῖ ἐκεῖσε βλέπειν..., εἰς τὴν φιλοσοφίαν αὐτῆς, καὶ ἐννοεῖν ὧν ἀπτεται καὶ οἷων ἐφίεται ὁμιλιῶν, ὡς συγγενῆς οὔσα τῷ τε θεῷ καὶ ἀθανάτῳ καὶ τῷ αἰεὶ ὄντι, καὶ οἷα ἂν γένοιτο τῷ τοιούτῳ πᾶσα ἐπισπομένη» Πλάτ. Πολιτεία Ι Κεφ. 11).

γ) Ὅτι καταξιώνων ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἱστορικοῦ βίου περισσύτερον τὴν *ἐθνικὴν συνείδησιν*, θέτει τὸ ἐλληνικὸν γένος εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν. «Φημί... τὸ μὲν ἐλληνικὸν γένος αὐτὸ ἑαυτῷ οἰκεῖον εἶναι καὶ συγγενές, τῷ δὲ βαρβαρικῷ ὀθνεῖόν τε καὶ ἀλλότριον...» (Πολιτεία Ε 470 c). Ἐκ τούτου ὅμως δὲν τίθεται ἀντιμέτωπος πρὸς τὴν κοινὴν ἀποψιν ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος ἔχει κοινὴν προέλευσιν. Τοῦτο ἀναγνωρίζει, ἐκτιμᾷ ὅμως τὴν ἰδιορρυθμίαν τῆς ζωῆς ἐκάστης πόλεως, διότι θεωρεῖ ὅτι, ἂν πᾶσα πόλις διαρθρωθῇ συμφώνως πρὸς τὴν ὑπόστασίν της, τότε εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀνεύρη τὴν εὐτυχίαν της («Σκεπτέον... ὅπως ὅτι ἀριστοι δημιουργοὶ τοῦ ἑαυτῶν ἔργου ἔσονται, καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας ὡσαύτως, καὶ οὕτω ξυμπάσης τῆς πόλεως ἀξανομένης καὶ καλῶς οἰκίζομένης ἑατέον ὅπως ἐκάστοις τοῖς ἔθνεσιν ἢ φύσιν ἀποδίδωσι τοῦ μεταλαμβάνειν εὐδαιμονίας» Πλάτ. Πολιτεία Δ Κεφ. 1). Οὕτω δὲ ἐκτιμῶν τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα τῆς ἰδίας αὐτοῦ πόλεως καὶ ἐπικοινωνῶν βαθύτερον μετ' αὐτῆς ἀποκτᾷ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀντιδιαστέλλει αὐτὴν πρὸς τοὺς ἄλλους λαούς. Διὸ καὶ χαρακτηρίζει θυμοειδὲς τὸ γένος τῶν βορείων καὶ φιλοχρήματον τὸ τῶν Αἰγυπτίων καὶ Φοινίκων καὶ γενικῶς τὸ γένος τούτων ἀνελεύθερον (Πλάτ. Πολιτεία 435 e).

δ) Ὅτι *μὲ σεβασμὸν ἀτενίζει τὰς παραδόσεις* καὶ συνεχίζει ταύτας θεωρῶν ὅτι τὰ προγονικὰ θησαυρίσματα διευκολύνουν τὴν ὁδὸν τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (384 - 322) ἀποδίδων τὸν συνασπισμὸν τῶν ἀνθρώπων εἰς πόλεις καὶ εἰς λόγους ἀνάγκης, ὡς ὁ Πλάτων, ἀλλὰ καὶ εἰς αἰτήματα ἠθικῆς τάξεως (Ἀριστοτέλους, Πολιτικά 1291 α - β) εἶναι ὁπαδὸς ἐπίσης τῆς *θεωρίας τῆς ἐξελίξεως* καὶ δὴ διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους :

α) Διότι θεωρῶν ὅτι τὸ ἐνεργεῖα ὄν γίνεται ἐκ τοῦ δυνάμει ὄντος ὑπὸ τοῦ ἐνεργεῖα ὄντος (Μετὰ τὰ Φυσ. Θ. 8, 1049 b 24) ἀποδέχεται ὅτι ἡ μὲν ὕλη ἀποτελεῖ τὸ δυνάμει ὄν, ἡ δὲ μορφή τὸ ἐνεργεῖα ὄν καὶ ὅτι εὐθύς ὡς ἡ μορφή ἀναφανῆ διὰ τῆς συμβολῆς τοῦ ἐνεργεῖα ὄντος, τῆς ἐντελεχείας, ὑπάρχει τὸ πλήρες δημιούργημα, ἥτοι ἡ ἐνότης ὕλης καὶ μορφῆς. Εἰς πᾶν συνεπῶς ἐξελικτικῶς δημιουργούμενον ὄν ἐνυπάρχει ἐν ἑαυτῷ ἡ αἰτία, ἥτις ὡς στοιχεῖον σκοπιμότητος κινουμένη τότε μόνον ἐπαναπαύεται, ὅταν ἀποκτηθῇ ἡ μορφή. Δὲν σημαίνει ὅμως τοῦτο ὅτι ἡ *μορφή αὐτὴ* εἶναι

πλέον άχρηστος. Αύτη ώς ενεργεία όν τίθεται εις την ύπηρεσίαν του πνευματικού κόσμου.

β) Διότι θεωρών ότι ή ψυχή έχει δυνάμει «τό θρεπτικόν, αισθητικόν, όρεκτικόν και κινητικόν κατά τόπον» και ότι επί πλέον ή ψυχή του ανθρώπου έχει τό νοητικόν, τόν νούν, διακρίνων δέ τόν νούν εις πρακτικόν και ποιητικόν (Περí ψυχής Γ. 5, 430 α. 17) άποδέχεται ότι ο νοός «ώς θεϊον» οδηγεί εις την εκ των ένδον καλλιέργειαν της ευτυχίας της ζωής. Διά τουτο ο λόγος στηρίζει την άρετήν («ή δέ ψυχική ενέργεια κατά λόγον» ταυτίζεται με «τήν ενέργειαν της ψυχής κατ' άρετήν», Ήθικά Νικομάχεια Β. 5, 1106 α 26).

γ) Διότι θεωρών ως ιδεώδη πολιτείαν εκείνην, ήτις άφ' ένός μεν έχει μακροτέρα διαβίωσιν άφ' έτέρου δέ στηρίζει την έλευθερίαν της μάξης — και δη ούχι την άχαλίνωτον, αλλά την πειθαρχημένην τοιαύτην — άποδέχεται και ένταύθα ως έξυπηρετικήν την συμβολήν του λόγου, όστις άναζητεί τό ιδανικόν της πολιτείας, επί τη βάσει της άρχής μεσότητος, εις την άνάμειξιν Όλιγαρχίας και Δημοκρατίας, δεδομένου ότι κατά τό στάδιον τουτο καλλιεργείται έν τη ψυχή ή αυτοκυριαρχία.

δ) Διότι παντού εις τό σύμπαν διαβλέπει την σκοπιμότητα. («Ό θεός και ή φύσις ούδέν μάτην ποιοούσι» Περí Ούραν. Α. 4, 271 α 33).

Περαίνοντες ήδη την έρευναν επί της άττικής φιλοσοφίας εύρίσκομεν ότι ή σκέψις της έλληνικής αρχαιότητος έδωσε πλούσια διδάγματα σχετιζόμενα με πολλάς πτυχάς του περιεχομένου της Φιλοσοφίας της Ίστορίας. Ταύτα εκτίθενται άνωτέρω εις τά επί μέρους συμπεράσματα εκάστης περιόδου της φιλοσοφικής εξέλιξεως. Έν τούτοις μνημονεύομεν κατωτέρω τά σπουδαιότερα εκ τούτων, άτινα αναφέρονται εις τά εξής :

α) Ότι, ως αι κοσμογονικαι άντιλήψεις των Ίώνων και των Προσωκρατικών Φιλοσόφων κατέδειξαν, άνεγνωρίσθη και ύπεστηρίχθη ή διηνεκής εξέλιξις του κόσμου κατά κατευθύνσεις, των όποιων την νομοτέλειαν και τάξιν κατησφάλιζεν αρχική πηγή — έσωκόσμιος ή έξωκόσμιος — κατά πάντα δυναμική και έλλογος.

β) Ότι ο λόγος του ανθρώπου αποτελεί αιτίαν της άνελιξεως του ανθρώπινου κοινωνικού βίου και γενικώς της ανάπτυξεως του πνευματικού κόσμου.

γ) Ότι εξετιμήθη ιδιαιζόντως ή έθνική συνείδησις έν τη Ίστοριογραφία, διότι ούτως ο ιστορικός ήρχετο εις επικοινωνίαν με την ιστορικήν πραγματικότητα, δεδομένου ότι εκαστος λαός διά των ιστορικών αυτου γεγονότων ή περιπετειών διαδηλώνει τά ιδιαίτερα γνωρίσματα του ιστορικού αυτου βίου.

Άλλά και περαιτέρω συνεχίζοντες εύρίσκομεν κατά την έλληνιστικήν και άργότερον κατά την έλληνορρωμαϊκήν περίοδον πολλούς αντιπρο-

σώπους αὐτῆς, οἵτινες παρουσιάζουν διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα με σκοπὸν νὰ προσδιορίσωσι τὴν ὀρθὴν ἀντίληψιν τῆς ζωῆς διὰ νὰ ἀποκτηθῇ ἡ ἐσωτερικὴ εὐδαιμονία τοῦ ὑποκειμένου. Ἦτο δὲ δεδικαιολογημένον τὸ αἶτημα τοῦτο τῆς Φιλοσοφίας λόγῳ τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην παρατηρηθείσης ἀποσπάσεως τοῦ ἀτόμου ἐκ τοῦ συνόλου καὶ τῆς κατευθύνσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν μορφήν τοῦ «κοσμοπολίτου».

Οὕτω μνημονεύοντες τὴν σπουδαιότεραν ἀντίληψιν τῆς ἐποχῆς ταύτης εὐρίσκωμεν ὅτι ἡ Σχολὴ τῶν *Στωϊκῶν* ⁽¹⁾, ἥτις ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ *Ζήνωνος* (336-264), ἐκ Κιτίου τῆς Κύπρου, καὶ ἐσυστηματοποιήθη ὑπὸ τοῦ *Χρυσίππου* (281]78-208]05), ἀποδέχεται ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ὕλην καὶ ἑαυτὴν ἀκίνητον καὶ ἄμορφον, ὑποκειμένην ὅμως εἰς κίνησιν καὶ σχηματισμόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν θεότητα ὡς ἐπενεργοῦσαν εἰς ὅλον τὸν κόσμον καὶ διαμορφοῦσαν αὐτόν. Διὸ καὶ διδάσκει ὅτι ἡ *Πρόνοια* ταύτης κατευθύνει τὰ πάντα διὰ τὸ ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου. Διότι ἡ Θεότης αὕτη εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς τοῦ παντός, ὅστις (νοῦς) ὡς ἔνθερμον πνεῦμα (ἐπίδρασις ἐνταῦθα ἐξ Ἡρακλείτου) διέπει τὰ ἐπὶ μέρους λογικὰ ὄντα (λόγος σπερματικὸς) καὶ προσδιορίζει ταῦτα κατ' ἀναγκαιότητα καὶ νομοτέλειαν, ἥτις νοεῖται καὶ εἰς τὴν φύσιν ἀκόμη. Ὁ προσδιορισμὸς ὅμως οὗτος ἐπιτελεῖται ἐξ αἰτίας τῆς Προνοίας, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ψυχὴ δὲν δοκιμάζει τὴν δέσμευσιν τῆς βουλήσεως. Ἡ ἐπίτευξις συνεπῶς τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας ἀναφαίνεται μόνον μετὰ τὴν ἀσκήσιν τῆς ἀρετῆς, ἥτις προσδιορίζεται διὰ τοῦ *ὁμολογουμένως τῆ Φύσει ζῆν*. Διότι ἐναρμονίζεται τότε ἡ δρᾶσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν λόγον τοῦ σύμπαντος.

Κατὰ ταῦτα διὰ τὴν *ἐσωτερικὴν εὐδαιμονίαν* τοῦ ἀτόμου κατὰ τὴν διδασχὴν τῶν *Στωϊκῶν* ἀπαιτοῦνται τὰ ἑξῆς :

α) Ἐκπλήρωσις τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἔγκειται εἰς τὴν ἐνσυνείδητον *προσαρμογὴν αὐτοῦ εἰς τὸν νόμον τῆς φύσεως*, εἰς τὸ ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν, ὅποτε ἐκεῖθεν πρέπει νὰ προσδιορίζεται τὸ γινόμενον τῆς ζωῆς του. Διὰ τοῦ καθήκοντος τούτου ἐπιτελεῖται ἡ λειτουργία τοῦ λόγου τοῦ ἀτόμου, ὅστις προσιδιάζει πρὸς τὸν παγκόσμιον λόγον ⁽²⁾. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἔχει τὸ ἀτομον τὴν ἰκανότητα νὰ κυριαρχῇ ἐπὶ τῶν παθῶν, ἅτινα ἀποτελοῦν ἀσθένειαν διὰ τὴν ψυχὴν καὶ ἐμπόδιον διὰ τὴν ἀνύψωσιν αὐτῆς, ἥτοι ἔχει *ἀπάθειαν καὶ ἀταραξίαν*. Δὲν σημαίνει δὲ τοῦτο ἀδιαφορίαν ἢ ἀναισθησίαν ἢ γενικώτερον ἀναλγησίαν πρὸ τῆς συμφορᾶς τῶν ἄλλων, ἀλλὰ χαλιναγώγησιν τῶν ὤμων στοιχείων τῆς ψυχῆς διὰ τὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἐν ἡμῖν λόγου. Τὴν ἰκανότητα ταύτην παραδέχεται περισσότερο ὁ Ζήνων διὰ τὸν *σοφόν*, ὅστις ὡς ἀπαθὴς καὶ ἀδιάφορος, ἀκόμη πρὸς τὰ γεγονότα τῆς ἰδίας λύπης ἢ χαρᾶς, ἔχει τὴν ὑψίστην ἀρετήν.

⁽¹⁾ Uberweg Fr: Geschichte der Philosophie I. 1926, σ. 419-424.

⁽²⁾ Max Wentscher: Geschichte der Ethik, 1931, σ. 88-89.

β) Κίνησις καὶ δράσις τοῦ αἰτόμου κατὰ τὰ ἐσωτερικὰ αἰτήματα τῆς ψυχῆς του, τὰ ὑπὸ τοῦ λόγου αὐτοῦ προσδιοριζόμενα, ὅποτε καὶ τὴν ἐλευθερίαν θὰ δοκιμάζη, ἀλλὰ καὶ εὐδαιμονίαν θὰ ἔχη, διότι ἡ ζωὴ αὐτοῦ θὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἔξιν πρὸς τὸν κατὰ φύσιν λόγον. Εἰς τὴν περίπτωσηιν αὐτὴν θὰ χαρακτηρίζη αὐτὸν *αὐτάρκεια*. Ἀλλὰ καὶ ἁρμονία θὰ κυριαρχῇ εἰς τὸ σύμπαν, διότι θὰ διέπη τὰ πάντα ἡ *νομοτέλεια* (εἰμαρμένη) τοῦ ἐν τῇ φύσει λόγου.

Διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης διδασκαλίας τῶν Στωικῶν καταδεικνύεται ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν ἔδωσαν οὗτοι εἰς τὴν *ἀσκησιν τῆς ἀρετῆς*. Ἀποτελεῖ δὲ τοῦτο ἓνα ἐκ τῶν σπουδαιτέρων *παραγόντων τῆς ἀνελιξέως τοῦ ἀνθρώπινου γένους*.

Ὁ δὲ ἱστορικὸς *Πολύβιος*, ἐκ Μεγαλονπόλεως τῆς Ἀρκαδίας (204-120 π.Χ.), εἰς τὸ ἐκ 40 βιβλίων σύγγραμμά του ἀσχολούμενος μὲ κοσμοϊστορικὰ διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην γεγονότα, θεωρεῖ ὅτι ταῦτα διαδραματίζονται τύσον μὲ τὴν κίνησιν τῶν δυνάμεων λαῶν καὶ αἰτόμων ὅσον καὶ μὲ τὴν συμβολὴν τῆς τύχης. Διὰ τοῦτο, ἂν καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐπιμένῃ εἰς τὴν μετ' ἀκριβείας ἐξέτασιν τῶν αἰτίων καὶ εἰς τὴν κρίσιν τῶν ἀποτελεσμάτων, παρέχων ἐν ταύτῳ καὶ διδάγματα πρὸς τοὺς ἀσχολουμένους εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη τῆς ἐπιρροῆς μεταρυσικῶν δυνάμεων ἐν τῇ Ἱστορίᾳ. Τὰ κύρια δὲ γνωρίσματα τῆς ἀντιλήψεως αὐτοῦ εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) Ὅτι ἡ σκέψις αὐτοῦ ἐπηρεάζεται ἐκ τῆς ἰδέας *παγκοσμίου ἱστορίας* διεπούσης τὸ σύνολον τῆς ἀνθρωπότητος.

β) Ὅτι φωτισθεὶς ὑπὸ τῆς διδασκαλίας τῶν Στωικῶν περὶ Προνοίας τοῦ Θεοῦ, παραδέχεται μὲν τὴν ἐπιρροὴν ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς τύχης, προσβλέπει ἐν τούτοις ὡς ἀντίρροπον ἐνέργειαν εἰς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τὸν ἀγῶνα τῶν λαῶν καὶ αἰτόμων, τὸν ὁποῖον ἀναλαμβάνουσι οὗτοι πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς δυνάμεως τῆς τύχης.

Περαιόντες ἤδη τὴν ἔρευναν ἡμῶν ἐπὶ τῆς *συμβολῆς τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως εἰς τὸ σύγχρονον περιεχόμενον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας*, εὐρίσκομεν ὅτι *ἀβάσιμοι εἶναι αἱ ἀντιλήψεις ἐκείνων, οἵτινες παρεγνώρισαν τὴν συμβολὴν ταύτην*. Ὅπωςδὴποτε καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω ἐρεύνης τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας θὰ διαπιστωθῇ, ὅτι ἡ *συμβολὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἀναμφισβήτητος καὶ ὅτι πολλὰ προβλήματα ταύτης εἶχον ἤδη τεθῆ ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*. Πρὶν ὅμως ἐξετάσωμεν τὸ σύγχρονον πνεῦμα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ τονίσωμεν τὴν κοσμοϊστορικὴν σημασίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Β'. ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἰδιαίτουσα εἶναι ἡ στροφή, τὴν ὁποίαν ὁ Χριστιανισμὸς προσέδωκεν εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας. Διότι διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ καλλιεργεῖται ἱστορικὸν γίνεσθαι πλαισιούμενον ἀπὸ ἠθικὰς ἀρχὰς αἰωνίου κύρους καὶ ὁδηγεῖται τὸ ἀνθρώπινον γένος πρὸς τὴν ἐξιδανικεύσιν του. Οἱ πατέρες ἐξ ἄλλου τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ φιλόσοφοι, οἵτινες ἐξῆραν τὸ φῶς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ ἐπηρεασθέντες ἐκ τούτου κατηύθυναν τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν πρὸς ἀντίστοιχα ἰδεώδη, ἐγένοντο αἰτία διὰ τῶν διδασκαλιῶν αὐτῶν ὁ ἀνθρώπινος λόγος νὰ εὐρίσκη τὴν ἱκανοποίησιν του μόνον εἰς τὴν συμπαράστασιν τοῦ Θεοῦ Λόγου.

Περαιτέρω ἀναφέρομεν τὰς ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας ἀντιλήψεις τοῦ *Αὐγουστίνου*, ἑνὸς ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἐκπροσώπων τῆς Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας.

Ὁ Ἀυρήλιος Ἀυγουστίνος (354 - 430), ἐκ Νουμηδίας, εἶναι πατὴρ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, πρὸς ἣν ἐνετάχθη, ἀφοῦ πρῶτον ἐπηρεάσθη ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ *Νεοπλατωνισμοῦ*. Οὗτος εἰς τὸ ἔργον του *De civitate dei* ἐκφράζει τὴν ἀποψιν ὅτι ἡ κίνησις τοῦ ἱστορικοῦ βίου βαίνει κατὰ *προδιαγεγραμμένον σχέδιον*, διότι ὁ Θεὸς εἶναι πηγὴ πάσης ἀληθείας καὶ εἶναι δημιουργὸς πάντων, τοῦ οὐρανοῦ, γῆς καὶ ἀνθρώπου μέχρι τῶν ταπεινοτάτων ὄντων, παρέχων ἁρμονίαν εἰς τὰ μέρη καὶ συμμετρίαν πρὸς ἄλληλα⁽¹⁾. Διότι τὰ πάντα ἔκαμεν ὁ Θεὸς κατ' ἁρμονίαν. Τὴν ἁρμονίαν ὅμως ταύτην κατέστρεψε τὸ *προπατορικὸν ἁμάρτημα*. Διὰ τοῦτο ἐνῶ τὸ καλὸν καὶ δίκαιον προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ, τὸ κακὸν δημιουργεῖται παρὰ τὴν θέλησιν Αὐτοῦ. Ἐκτοτε τὸ κακὸν τείνει νὰ δημιουργήσῃ τὴν πολιτείαν τοῦ Κόσμου, διότι ἡ ἁμαρτία ἐξουσιάζει τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ στρέφεται αὕτη ἐναντίον τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς δὲ ἐκείνης ἔχομεν *δύο πολιτείας*, τὴν τοῦ Θεοῦ, ἣτις δίδει ἁρμονίαν, καὶ τὴν τοῦ Κόσμου, ἣτις καταστρέφει αὐτήν. Δὲν πρόκειται ὅμως ἡ πολιτεία τοῦ Κόσμου νὰ κυριαρχήσῃ διὰ παντός. Ὁ ἀνθρώπος καθοδηγούμενος διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἰδρυθείσης Ἐκκλησίας, ἣτις παρασκευάζει τὴν αἰωνίαν εἰρήνην διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, τείνει νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ.

Γέφυρα εἰς τοῦτο εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) Ἡ κυβερνώσα καὶ διέπουσα τὸν κόσμον *Θεῖα Πρόνοια*, ἣτις κατα-

(1) Θεοφ. Βορέα: Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν. 1935, σ. 324.

G. F. Lipps: Αἱ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις. 1932, Μεταφ. Γ. Πα-
ναγιωτίδου, σ. 143 - 179.

δεικνύεται ἐκ τῆς πεποιθήσεώς τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀποτελούντων τὴν Χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν, ἐπὶ τὴν ἀγαθὴν ἐξέλιξιν.

β) Ἡ ἀγάπη, ἣτις διέπει τὴν ψυχὴν, εὐθύς ὡς πραγματοποιηθῆ ἢ αὐτοταπείνωσις τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Διότι ἡ αὐτοταπείνωσις αὕτη ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐξουδετέρωσιν τόσοσ τοῦ κακοῦ παρελθόντος, ὅσον καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος δημιουργηθείσης ἁμαρτωλῆς ὑποστάσεώς μας. Ἡ ἴδια αὐτοταπείνωσις ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐξουδετέρωσιν τοῦ ἔγωισμοῦ. Οὕτως ἐλευθερώνεται ἡ θέλησις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ κακὸν καὶ στρέφεται αὕτη πρὸς τὸ ἀγαθόν. Ἀναφαίνεται τότε ἡ λύτρωσις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ διὰ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ πλαισίωσις αὐτῆς διὰ τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης (¹). Χρειαίεται δηλαδὴ νὰ ἐξουδετερώσωμεν τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ κωλύματα, ἅτινα παρεμποδίζουν τὴν κυριαρχίαν τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ, ὅποτε δοκιμάζομεν τὴν εὐλογίαν Αὐτοῦ.

Βαθμηδὸν ὅμως ἐπιτελεῖται ἡ λύτρωσις αὕτη καὶ τοῦτο πραγματοποιεῖται διὰ δύο κόσμων. Διότι ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ ἐπηρεασθεῖς, διδάσκει ὁ Ἀύγουστίνος, ὅτι ὑπάρχουν δύο κόσμοι: ὁ κόσμος τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν καὶ ὁ κόσμος τοῦ Θεοῦ. Ἐκαπτος προσδιορίζεται εἰς ἡμᾶς ὡς εἶδωλον αὐτῶν. Ἡ ψυχὴ ἤδη, ἢ καλῶς διὰ τῆς αὐτοταπεινώσεως προπαρασκευασθεῖσα, δύναται νὰ ἴδῃ τὸν πρῶτον κόσμον, ὅποτε ὀπλίζεται μὲ ὑπερφυσικὴν δύναμιν διὰ νὰ ἴδῃ τὸν Θεὸν καὶ δὴ κατ' ἀρχὰς πλημμελῶς κατόπιν δὲ φωτεινότερον. Ὅταν συνεπῶς γνωρίσῃ ὁ ἀνθρώπος τὰς αἰωνίους ἀληθείας, αἰσθάνεται τότε τὴν ἀνάγκην νὰ ἴδῃ τὸν ἴδιον τὸν Θεόν. Τοῦτο ἐπιτελεῖται, διότι ὁ Θεὸς ζῆ εἰς τὸ κέντρον τῆς καρδίας καὶ εἶναι τὸ ἐσώτατον ἀγαθὸν τῆς ψυχῆς. Ὑπὸ τὸν κατάλληλον συνεπῶς διερεθισμὸν, τὸν ὁποῖον ἀποκτᾷ διὰ τῆς γνώσεως τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν, ἀνημποῦται ὁ ἀνθρώπος ἀπὸ τὸν ὑλικὸν καὶ αἰσθητὸν κόσμον εἰς τὴν βίωσιν αὐτοῦ τοῦ κόσμου τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῆς βιώσεως τούτων εἰς τὴν Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ (²). Ἡ ἐπιστροφή αὕτη εἰς τὸν Θεὸν χαρίζει εἰς τὸν ἀνθρώπον τὴν μακαριότητα.

Καταφαίνεται ἄρα ὅτι εἶναι καὶ εἶναι ὁ ἀνθρώπος πολίτης τῆς ἐπιγείου πολιτείας, προωρισμένος ἐξ αἰτίας τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος διὰ τὸ κακόν, καὶ εἶναι ἐκ τούτου ἢ βούλησις του δεσμευμένη, ὅμως διὰ τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ καὶ κατόπιν τῶν μνημονευθεισῶν προϋποθέσεων δύναται νὰ ἀπελευθερωθῆ ἀπὸ τούτου, νὰ κινηθῆ πρὸς τὴν Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ βούλησις του διὰ τῆς Θείας χάριτος νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν της (³). Ὁ

(¹) Τ. Θεοδωρακοπούλου: Χριστιανικὰ καὶ Φιλοσοφικὰ Μελετήματα. 1949, σ. 81.

(²) Joseph Geysler: Augustin und die phänomenologische Religionsphilosophie der Gegenwart. 1923, Κεφ. 4ον.

(³) Νικ. Μπερδιέεφ: Πνεῦμα καὶ Ἐλευθερία. Πρόλογος μεταφραστοῦ Εἰρηναίου, σ. 1β.

ἀγὼν τότε διὰ τὴν πνευματικὴν ἐλευθερίαν γίνεται ἀγὼν διὰ τὸν Θεόν. Οὗτος ὁμως δὲν τίθεται ὡς σκοπός, διότι ὁ Θεός, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, εἶναι ἐν ἡμῖν, εἶναι δύναμις ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀγωνιστοῦ (¹).

Ὁ ἀγὼν οὗτος, τὸν ὅποτον ἀναλαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἤδη τὸ περιεχόμενον τῆς Ἱστορίας. Ἡ ἐπιστροφή συνεπῶς εἰς τὴν πολιτείαν τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν *Αὐγουστίνον*, εἶναι μέλημα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ὁδὸν πρὸς τοῦτο προπαρασκευάζει ἡ *Χριστιανικὴ διδασκαλία*. Οὕτως ἡ διδασκαλία αὕτη ἔχει σοβαρωτάτην σημασίαν διὰ τὴν ἱστορικὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου.

Μακρὰ θὰ ἦτο ἡ πορεία τῆς ἐρεύνης ἡμῶν, ἐὰν ἐπέζητοῦμεν νὰ ἀναφέρωμεν τὴν διδασκαλίαν τῶν σπουδαιότερων *λογίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, οἵτινες ἐστήριξαν φιλοσοφικῶς τὴν *πίστιν* τῶν Χριστιανῶν. Ἀρκούμεθα μόνον νὰ μνημονεύσωμεν τὸν *Ὁριγένην* τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς (155 - 244), ὅστις ἐπίσης ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ ἐδίδαξεν ὅτι ὁ εἰς πανάγαθος καὶ ἀναλλοίωτος Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον διὰ τοῦ Λόγου, τοῦ δημιουργικοῦ Λύτου ὄργάνου. Τὰ πνευματικὰ ὄντα ἐδημιουργήθησαν λογικὰ καὶ ἐλεύθερα, διότι δὲν δύνανται νὰ νοηθῇ πνευματικὸν ὄν χωρὶς ἐλευθερίαν. Πολλὰ ὁμως ἐκ τῶν πνευμάτων ἔκαμον κακὴν χρῆσιν τῆς ἐλευθερίας των καὶ ἔδειξαν ἀμέλειαν περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἐξέπεσον ἀπὸ τὸν Θεόν. Τότε ὁ Θεός, διὰ νὰ σωφρονήσῃ τὰ πνεύματα, ἐδημιούργησε τὸν ὑλικὸν κόσμον καὶ ἀναλόγως τῆς παρεκτροπῆς των περιέβαλεν αὐτὰ μὲ σώματα διαφόρου ποιότητος. Οὕτως οἱ ἄγγελοι προσέλαβον αἰθέρια σώματα, οἱ ἄνθρωποι ὑλικά τοιαῦτα καὶ οἱ δαίμονες κακόμορφα σώματα. Μετὰ μικρὰν ὁμως κάθαρσιν ὁ ὑλικὸς κόσμος θὰ ἐκμηδενισθῇ, τὰ δὲ πνεύματα θὰ ἐπανέλθωσι πρὸς τὸν Θεόν. Εἰς τοῦτο ἀποσκοποῦν αἱ ἀποκαλύψεις τοῦ Λόγου διὰ τῶν προφητῶν καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου, τοῦ Χριστοῦ. Τοιοῦτοτρόπως ἀποκαθίστανται τὰ πάντα ἐν τῷ Θεῷ (²).

Ἐπίσης ὁ σύγχρονος αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ Σχολῇ διδάσκων *Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς*, ἐθεμελίωσεν φιλοσοφικῶς τὰ Χριστιανικὰ δόγματα καὶ οὕτως ἐκαλλιέργησεν, ὡς ἐκεῖνος, τὴν ἰσχυροτέραν πίστιν.

Γενικώτερον ὁμως ἡ *συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ συνεπῶς ἰδανικωτέραν κατεύθυνσιν τοῦ ἱστορικοῦ βίου καταφαίνεται εἰς τὰ ἐξῆς:*

α) Εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ *Ἵψιστος εἶναι πατὴρ ὅλων τῶν ἀνθρώπων*, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀναλαμβάνει Οὗτος ὑπὸ τὴν μέριμναν Λύτου

(¹) Johannes Hessen: Augustinus und seine Bedeutung für die Gegenwart. 1924, σ. 17.

(²) Γ. Μπαλάου: Οἱ πατέρες καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας 1949, σ. 39, 40.

ὅλον τὸν κόσμον, ἀφ' ἑτέρου δὲ δημιουργεῖται δι' ἡμᾶς τὸ καθήκον, ὅπως *τρέφωμεν ἀγάπην πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους*, δεδομένου ὅτι ὑπὸ τὸν αὐτὸν πατέρα ὅλοι εἴμεθα ἀδελφοί. Ἐξ αἰτίας τούτου τὸ *ιστορικὸν γίγνεσθαι λαμβάνει εὐρύτεραν σημασίαν*. Ἐκ τούτου ὅμως δὲν ἀπαξιούται ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ τοῦ ιστορικοῦ γίγνεσθαι. Τοῦναντίον ἐπιζητεῖται ἡ θεμελίωσις μεγαλυτέρας ἁρμονίας εἰς τὸ σύνολον τῆς ζωῆς, ἣτις πραγματοποιεῖται, ὅταν ἡ ἀνθήσις τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν ἑναρμονίζεται πρὸς τὴν γενικὴν ἀγαθὴν συμβίωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

β) Εἰς τὸ γεγονός ὅτι διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Ἑψίστου καὶ τὴν συμπαράστασιν Ἐκείνου εἰς τὴν ζωὴν ἡμῶν ἀπαιτεῖται ἀφ' ἑνὸς μὲν *καθαρότης τῆς ψυχῆς*, ἣτις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς εὐληκρινούσ μετανοίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ *πίστις πρὸς τὸν Ἑψιστον*. Ἐκ τούτου ἀποκτῆ ὁ ἀνθρώπος *δυνάμεις διὰ τὴν ἰδανικωτέραν πνευματικὴν κατεύθυνσιν*, δεδομένου ὅτι δὲν ἀπολείπει αὐτὸν ἡ πεποίθησις ἐπὶ τῆς χάριτος τοῦ Ἑψίστου.

γ) Εἰς τὸ γεγονός ὅτι *καταξιώνει ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν*, ὅποτε ἀφ' ἑνὸς εὐρίσκουν παρηγορίαν οἱ ἀτυχεῖς καὶ οἱ τεθλιμμένοι, οἵτινες δὲν θεωροῦνται πλέον «ἀχθὸς ἀρούρης» διὰ τὴν ζωὴν, ἀλλὰ οἱ ἀενάως ἐργαζόμενοι διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ιστορικοῦ βίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποκτοῦν πάντες τὴν εὐδοϊκὸν ἀντίληψιν ὅτι ἡ *Πρόνοια τοῦ Ἑψίστου ἔχει ἀπεριόριστον δύναμιν*. Καὶ τοῦτο πάλιν ἀποτελεῖ στοιχεῖον τῆς πρὸς τὰ πρόσω καὶ δὴ ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς αἰσιοδοξίας πορείας τῆς ιστορικῆς ζωῆς. Γενικῶς ἡ διδασκαλία τοῦ Σωτῆρος, παρ' ὅλας τὰς κατὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ χρόνου καλλιεργηθείσας ὑπότινων ἀντιθέσεις μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, *θερμαίνει πολλαπλῶς καὶ εἰς πᾶσαν πτυχὴν τῆς ζωῆς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ δημιουργεῖ τὰς εὐνοϊκωτέρας προϋποθέσεις διὰ τὴν ἰδανικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου*. Τὸ τοῦ Ματθαίου «Πώλησον τὰ ὑπάρχοντά σου καὶ . . . ἀκολούθει μοι» (19,21) προσδιορίζει κατὰ τὸν χαρακτηριστικώτερον τρόπον τὴν δυνατότητα τῆς ἀπολυτρώσεως, διότι θέτει ὡς βίαιον πίσεως προσπαθείας τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὰ ἐφήμερα.

Καὶ αὐτὰ μὲν ὡς πρὸς τὴν συμβολὴν τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ περιεχομένου τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας.

Ἴδῃ δὲ ἐξετάζομεν περαιτέρω πῶς εἰς τοῦτο ἐκινήθη καὶ ἡ σύγχρονος ἐποχή.